

### ՆԻՒԹԵՐ ԱԶԿԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ՝)

Թէ ինչ յարաբերութիւն է ունեցել Աղուանից եկեղեցին պարսիկ իշխողների հետ—մի հարց է, որ կարօտ է պատմա-քա-նասիրական քննութեան. Աղուանից աղղը, եկեղեցին գոյութիւն է ունեցել երկար ժամանակ. պատմութիւնը ժլատ է այդ ժողովրդի նկատմամբ. մթութեան մէջ է խոր անցեալը. Յայտնի է, որ Աղուանից եկեղեցին նոյնացած է հանդէս գալիս հայոց եկեղեցու հետ Ս. Լուսաւորչի օրերից ունենալով և անխախտ պահելով իւր ներքին կեանքն ու սովորութիւնները. Աւանդութիւնն այդ եկեղեցու հիմնադիրը համարում է Ս. Եղիշէ առաքեալին ուրեմն հայոց եկեղեցու կազմակերպութիւնից էլ առաջ. սակայն այս հարցերն այժմ թողնում ենք. Աղուանից կաթողիկոսութիւնը երկար ժամանակ պահեց իւր գոյութիւնը, թէև Աղուանից աղղը չմնաց. այդ եկեղեցու շարունակութիւնն է է Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը, որ սկսուեց XIII-րդ դարից. այստեղ անտես եմ առնում Անանիա Մոկացու մի յիշատակութիւնը (տես Անանիա Մոկացու թղթերը «Արարատ» 1897 II 134), որով Գանձասարի գոյութիւնը տարւում է X-րդ դար. իհարկէ կարող է պատահել, որ Գանձասար վայրը կամ գիւղը վաղուց գոյութիւն ունեցած լինի. այս չէ կարեորը. Անանիայի յիշեալ վկայութեան մէջ յիշատակուած է «Գանձասարի վանական», այսպէս. 949 թ. Անանիա Մոկացին գալիս է «ի դաւառն Թաշեան», ժողով դումարում Աղուանից երկնդի կաթողիկոսութեան առթիւ. ահա այդ ժողովին մասնակցողների անուանց մէջ 13-րդ տեղը յիշուած է «Սարգիս՝ Գանձասարի վանական», Դժբախտաբար Անանիայի թղթերը կարևոր ծանօթութիւններով հրատարակող քրտնաջան Հայր Միաբանն անտես է առել այդ յիշատակութիւնը. եթէ Գանձասարում այդ ժամանակ «վանական» է եղել, ապա և պիտի վանք ենթադրել. իսկ ինչպէս է, որ կիրակոսը, Վարդանը և այք ոչ մի յիշատակութիւն չունեն այդ մասին. հարցեր՝ որ դեռ կարօտ են մեկնութեանց. Մենք այժմ քանի դեռ այլ փաստեր չունենք, պիտի Գանձասարի վանքի գոյութիւնը ընդունենք XIII-րդ դարից, ինչպէս այդ ասուած է վանքի արձանագրութիւններում. Մինչ այդ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը եղել է Մեա-

\* ) Տես «Արարատ» 4944 թիւ № 12.

փոքր գաւառի թաւաճի վանքում. այժմ մեզ հետաքրքրում է այն հարցը, թէ ի՞նչ յարաբերութիւններ է ունեցել Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը պարսիկ իշխողների հետ:

Այս յարաբերութեանց հիմնաքարը սովորոյթական իրաւունքն է. արեւելեան այնքան յետաձեռն մի կառավարութիւնից, տնտեսական անձուկ հասարակարկից անկարելի է սպասել իրաւական այլ նորմաներ. ահա ժամանակի դրութեան, ախրոյցեղի կույտուր-պատմական դարդացման մակարդակին համահասար է այն քաղաքականութիւնը ու իրաւական արտօնութիւնները, որ ունեցել են պարսիկները դէպի հայերը. պատմական փաստերի սակաւութեան պատճառով անհնարին է Աղուանից կաթողիկոսների և պարսից իշխանների յարաբերութիւնները որոշել. շատ հաւանական է, որ Գանձասարի կաթողիկոսութիւնն իր առաջին շրջանում նոյնիսկ մինչև ԺԴ դարը անկախ լինի եղած, շնորհիւ քաղաքական նուաճողական քաղաքականութեան. սակայն ԺԴ դարու մասին պիտի վերապահութեամբ խօսել, որովհետև պարսից Եաղուբ Իրն Հասան արքայի, տաճկաց 892 ամի (Փրկչական 1476 թ.) հրովարտակը պարզ ցոյց է տալիս, որ դրանից էլ առաջ այդ կարգը գոյութիւն է ունեցել, Զհին-շահ-Միրզա թագաւորն արդէն առւած է եղել նոյնանման հրովարտակ Աղուանից տ. Մատթէոս կաթողիկոսի (չուրջ 1472 թ. ?) որի հիման վրայ էլ Աղուանից, իւր ժամանակի, Շմաւոն կաթողիկոսին էլ ինքն է հաստատում. յոգուտ այս դիտողութեան հըշտութիւն է և այն, որ Եաղուբ Իրն Հասան արքան դիմում է և պարսից «Մուշտէյիդներին», որոնք նոյնպէս խորհուրդ են տալիս, որ թէև որոշ չափով պարզարանում է պարսկական օրէնքները, ոչ պակաս չափով պարզում է և այն, որ յամենայն դէպս հայոց եկեղեցու հարցերի վերաբերմամբ, հարցրուել է «մուշտայիդներին» — կարծիքը. և հաւանական է, որ այդ հարցերից մէկն էլ եղած լինի Աղուանից կաթողիկոսների հաստատութեան սովորոյթը. իսկ քանի որ այդ սովորոյթ է, բնական է, որ երկար ժամանակների գործ է: Պարսից արքան իւր այդ հրովարտակն ուղղել է «Հադերբեջանի երկրի բոլոր մեծամեծաց, Իլւան բէդից ու փոքունց Աղուանից երկրի թագաւորութե և դատաւարանական գործոց վերահասու լինողաց», յայտնում է, որ Աղուանից աթոռ նախկին կաթողիկոսաց (յիշում է տ. Մատթէոսին) թեմ է եղել, այժմ էլ պիտի լինի տ. Շմաւոնին. որ ոչ ոք չհամարձակեացի ի նորին հոգեւորականացն խարճ և բէգեատ աւնուել. ժողովուրդն էլ պիտի իրենց «հոգեւոր կառավարիչ» հանաչեն, այնպէս, ինչպէս առաջիններին են ճանաչել. ահաւասիկ այդ կարեւոր վաւերագիրը:





Հրաման  
Ապուլ Մուղաֆար  
նազուր Պհադիր  
Սուզմիդ (?)

Հատիրպէջանու երկրի եղեալ բոլոր մեծամեծաց գիւանպէզից ու փոքունց և Աղուանից երկրի թագաւորու՝ և և դատաւարանական գործոց վերահասու լինողաց և մելիքացդ յայտնեմ, որ շմաւոն կթղկան եզրօր որդի հանգուցեալ մատթէոս կթղկսին, ջհանշահ Միրզայ թագաւորին փարմանն ի ձեռ իւրեանց եկին առ մեզ խնդրեցին թէ Սուլթան վեհա պհադիր թագաւորին հրամանադրութ՝նն կէօրայ ի հնոց ժկց աղուանատանու երկիրն մատթէոս կաթղկսին վիճակ և թեմ է եղեալ, պարտ է այժմ ըստ առաջնոյն յիշեալ ժողվրդն թեմ ու վիճակ լինել հաստատութ՝ և ոչ որ չհամարձակեացէ ի նորին հոգևորականացն խարջ և բեզառաւնուլ և զոր ինչ հրամայեացէ ըստ հոգևորին օրինաւոր կատարեացին և որ ինչ անցեալ թգ՝որց ժամանակն հաստատեալ էր և այժմ ևս հաստատուն մնացէ և դուք ձեր առաջին հոգևոր կառավարիչ ճանաչեցէք և ո՞պ մատթէոս կթղկսին անուամբն հրօվարտակ կայր և մեր այս հրօվարտակս շնորհեցաք նոյն կթղկսին և մեր մուշտէհիդներն ևս առացին եթէ հայոց հոգևորականցն հպատակք լինիցին նոյն պատիւ տալն որքանի է (արժանի է Ա. Հ.) և նորայ համար մեր հրօվարտաքն շնորհեցաւ և վերոյ գրեալ հրամաններն երկու օրինաց մէջ ընդ գիմուլթ՝ չունեն և շմաւոն պատրիարքին և մարտիրոս վրձպտին ի վր հայոց մեծ ճանաչեցէք ո՞պ առաջին հոգևոր կառավարչացն հպատակք են եղեալ և այժմ սոցա ևս այնպէս հպատակք կացէք և գրեմ մեծամեծաց զօրապետաց և զօրաց մերոց ոչ որ ձեռնամուխ չի լինիլ կմ պահանջողութ՝ առնել աղվանքիցն որ Գանձասարու ու ոչ որ չի համարձակեացէ մեր այս շնորհեալ հրօվարտակին հակառակել:

Դրեցաւ շամատիալ աւաշ(?) որ է մայիս 892 ամի տաճկաց յամի տեառն 1476-ին.

Հապանտիր ☐

Ալիշաքր ☐

Ալի ☐

Առյն խնդրի առթիւ իմ երկրորդ վաւերագիրքը վերաբերում է XVII-րդ դարի առաջին կիսին—տաճկաց 1176 թ. առաջինից հիմնական տարբերութիւն չունի. նոյնպէս որպէս հիմունք յիշուած

է սաֆամի արքաների առաջուայ հրամանները. թուղթն ուղղուած է Շիրվանի, Գանձակի, Պարտաշի և Ղարաբաղի ժողովրդոց և սաղխտակամօրուս մեծերին»։ յայտնում է, որ կաթուղիկոս է հաստատում Մելիք-Մուրադի որդին Յովհաննէսին շարան աժախ 25-ին 1176 թ. տաճկաց. զգթալով և ողորմելով հրամայեցինք տալ նրան վեհափառ կաթուղիկոսութիւն»։

Կաթուղիկոսը պիտի «տարէցտարի ստանայ ժողովրդից իւր կառավարութեան բոլոր ծախքերը», կնշանակէ կառավարական նպատակի մասին խօսք լինել չէ կարող. հրամանագրին աւելացրուած է սովորական խրատը, որ բնորոշիչ է արեւելեան իշխողների համար. «հայ ժողովրդականները ամեն կերպ իւրեանց մեծ կաթուղիկոս (պիտի) իմանան, հարկաւոր է առջն գործում միակ նրան իմանալ. նրա խօսքից (և հրամանից) կամքից և հաշւից դուրս զգալ» . . .

Վաւերագիրը հեռակեղծն է.

Հրամանագիր  
Ղարաբաղի խաներից  
փանահից

Բացի Աժանից  
չկայ ուրիշ Աժ  
հշմարիտ խօսք  
փանահ ալի  
1134

Բարձր հրաման եղև որովհետև չին ժ<sup>հ</sup>կներից ի վեր արքայութ. ժառանգաց սափաւի արքաների որոց գրութիւնը Աժ մշանջենաւոր արասցէ որ պարզեաւ են Ազուանից յայտնի Գրիգոր և Յովհաննէս կաթուղիկոսներին, որոնց ձեռքին աշխարհ հպատակել ու գրութից համաձայն Շիրվանի, Գանձակի, Ղարաբաղի հայ ժողովրդականքը և սաղխտակամօրուս մեծերը պարտաւոր են։ Նոքա մի քանի ժ<sup>հ</sup>կից յետոյ մեռնում են, ներսէս կաթուղիկոսը, որ հասակաւոր և հինաւորց ծերունի մարդ էր, յանձնեալ էր նրան մինչև ներկայ ժ<sup>հ</sup>կա, որ հաւատարիմ և մեծ հաւատարմատար եղաւ, ապա նոյնպէս մեռաւ. ինչպէս ամենայն ժ<sup>հ</sup>կ. նոյնպէս և ներկայ ժ<sup>հ</sup>կ<sup>ա</sup> հարկաւոր է, որ մէկը տեղակալ և կաթուղիկոս լինի, փասնորոյ այս անցքի և խօսքի հշմարտութեան համար կայծակի արագութեամբ քրիստոնէից ընտրեալ Մելիք Մու-

բառի որդի Յովհաննէս կաթողիկոսին մեծ շարան ամսի 25 1176-ին (տաճկաց) զթալով և ողորմելով հրամայեցինք տալ նրան վեհափառ կաթողիկոսութիւն։ Սափաւի արքաներից տուած թըղթերից յայտնի ևղանակով և ձևով յանձնուեց վերստին. պէտք է որ բարձր և մեծ գրութեանց բովանդակութե՞ց յայտնապէս տեղեկանալ աղուանից յայտնի քրիստոնեաներից ընտրել մելիք բէկի որդի Յովհան կաթողիս վերստին կարգուեց տարուց տարի ստանալ (է) ժողովրդից իւր կառավարութեան բոլոր ծախքերը, ժկայ հայ ժողովրդականները ա՞մ կերպ իւրեանց մեծ կաթողիկոս իմանան. հարկաւոր է սոյն գործում միակ նրան իմանալ նորա խտրից (և հրամանից) կամքից և հաշիւից դուրս չկան. հարկաւոր է մեծ սիրելի և պատուելի հանաչել և հրամաններից դուրս չգալ. այլ յանձնառու լինել, գրուեցաւ շարան ամսում 1176 թ. տաճկաց.

տ. կ.

Շահերի կամ խաների միջամտութիւնն ու միջնորդութիւնը չէր աահմանափակուում միայն հաստատումով. նրանք հոգում էին նորընտիր կաթողիկոսի պատուաւոր և անապահով ընդունելութեան մասին։ Այդ խնդրին է վերաբերում իմ վաւերագիրը (հրովարտակ) ուղղուած — «մեծապատիւ Մելիք Միրզախանին . . . . . Լուչէն գաւառի գիւղական գլխաւորներին» . . . . հրամայում է վերոյիշեալ գիւղականների «հրացանակիրներին» հակել կաթողիկոսի անցնելիք հանապարհը.

Ահաւասիկ այդ վաւերագիրը.

Մեծապատիւ Մելիք Միրզախան . . . . . Գիւղական գլխաւորներ Խաչէնու գաւառի. ներկայ ժամանակս իւրային . . . . . ընտրեալ Յովհաննէս կաթողիկոսին արձակել հրամայեցինք որ գնայ Աղուանից Աթոսին վրայ նստի հանգիստ գանի իւր պարտաւորութիւններով պարապի, վերոյիշեալ գիւղերի բոլոր հրացանակիրները հրամայեցինք, որ կաթողիկոսի մօտ լինեն, հանապարհի գլխաւոր անցքերին վերահասու լինեն, ցերեկներն ամենայն զգուշութեամբ հսկեն. ի հարկէ հարկաւոր է որ իմ հրամայագիրս ստանալուն պէս յիշեալ գիւղերի հետևակները և այլք ոչ մի պահանջողութիւն չանեն. չընդիմանան սոյն գործում անուշադիր չլինել, այլ գլուխ բերել, ծուլութեան չտաք. գրուեցաւ . . . . 14-ին 1191<sup>1)</sup>,

Փանահ ալի.

Աւոս Հախումեան.

1) Տես Յայտնի Հետադրաց Խ. Վ. Դ. Էջ 43. II Բ.